

UDK:808.1

Dilshod AHMEDOV,
Director, Toshkent fransuz alyansi
E-mail: dilshod.fr@gmail.com

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti dotsenti X.Bakirova taqrizi asosida

MUMTOZ VA ZAMONAVIY O'ZBEK YOZUVCHILAR ASARLARIDA ERKAK VA AYOL YOZMA NUTQ MAKTUBLARI QO'LLANISHINING LINGVOMADANIY, SEMANTIK VA PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada mumtoz va zamonaviy o'zbek adabiyoti namunalari erkak va ayol yozma nutqining maktub shaklida ifodalash xususiyatlari lingvomadaniy, semantik va pragmatik jihatdan tahlil qilinadi. Maktubning badiiy matndagi kommunikativ, syujet yaratish, obraz xarakterini ochish, ijtimoiy munosabatlarni ifodalash va madaniy qadriyatlarni uzatish vazifalari ko'rib chiqiladi. Erkak va ayol maktublaridagi farqlar biologik emas, balki muallif yaratgan ijtimoiy rol, tarixiy muhit, kommunikativ maqsad, adresat bilan munosabat va madaniy me'yorlar bilan bog'liq holda talqin qilinadi. Tadqiqot natijasida mumtoz adabiyotda erkak yozma nutqi ko'proq ijtimoiy mavqe, nasihat, siyosiy va axloqiy mazmun bilan, ayol yozma nutqi esa ko'proq shaxsiy kechinma, sadoqat, hijron va oilaviy munosabatlar bilan ifodalanishi, zamonaviy adabiyotda esa mazkur chegaralar nisbatan erkinlashgani aniqlanadi.

Kalit so'zlar: Maktub, yozma nutq, gender, lingvomadaniyat, semantika, pragmatika, mumtoz adabiyot, zamonaviy o'zbek adabiyoti, epistolary diskurs, kommunikativ strategiya.

LINGUOCULTURAL, SEMANTIC, AND PRAGMATIC FEATURES OF THE USE OF MALE AND FEMALE WRITTEN LETTER DISCOURSE IN THE WORKS OF CLASSICAL AND CONTEMPORARY UZBEK WRITERS

Annotation

This article analyzes the linguocultural, semantic, and pragmatic features of male and female written discourse expressed in the form of letters in selected works of classical and contemporary Uzbek literature. Particular attention is paid to the functions of letters in literary texts, including communication, plot development, character portrayal, the representation of social relations, and the transmission of cultural values. The differences between male and female letters are interpreted not as biological distinctions, but as phenomena shaped by the social roles constructed by the author, the historical context, communicative purpose, the relationship between the sender and the addressee, and prevailing cultural norms. The findings indicate that in classical literature, male written discourse is more frequently associated with social status, advice, political and moral content, whereas female written discourse tends to foreground personal experience, loyalty, separation, and family relationships. In contemporary literature, however, these boundaries have become relatively more flexible.

Key words: Letter, written discourse, gender, linguoculture, semantics, pragmatics, classical literature, contemporary Uzbek literature, epistolary discourse, communicative strategy.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ, СЕМАНТИЧЕСКИЕ И ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МУЖСКОЙ И ЖЕНСКОЙ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ В ПИСЬМАХ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КЛАССИЧЕСКИХ И СОВРЕМЕННЫХ УЗБЕКСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ

Аннотация

В данной статье анализируются лингвокультурологические, семантические и прагматические особенности мужской и женской письменной речи, представленной в форме писем в произведениях классической и современной узбекской литературы. Особое внимание уделяется функциям письма в художественном тексте, включая коммуникативную функцию, развитие сюжета, раскрытие характера персонажей, отражение социальных отношений и передачу культурных ценностей. Различия между мужскими и женскими письмами рассматриваются не как биологически обусловленные, а как явления, связанные с созданными автором социальными ролями, исторической средой, коммуникативной целью, отношениями между адресантом и адресатом, а также культурными нормами. Результаты исследования показывают, что в классической литературе мужская письменная речь чаще связана с социальным статусом, наставлением, политическим и нравственным содержанием, тогда как женская письменная речь в большей степени отражает личные переживания, верность, разлуку и семейные отношения. В современной литературе данные границы становятся относительно более гибкими.

Ключевые слова: Письмо, письменная речь, гендер, лингвокультура, семантика, прагматика, классическая литература, современная узбекская литература, эпистолярный дискурс, коммуникативная стратегия.

Kirish. Maktub insoniyatning eng qadimiy yozma mulohat shakllaridan biri bo'lib, u tarix davomida shaxsiy, ijtimoiy, siyosiy, diplomatik va badiiy funksiyalarni bajarib kelgan. Adabiy asarda maktub oddiy axborot uzatish vositasi bo'lib qolmay, muallifga obrazning ichki kechinmalarini

ochish, voqealarni rivojlantirish, qahramonlar o'rtasidagi munosabatlarni chuqurlashtirish va tarixiy-madaniy muhitni aks ettirish imkonini beradi.

Epistolary matnning o'ziga xosligi shundaki, unda jo'natuvchi va qabul qiluvchi o'rtasidagi masofa, murojaat

shakli, kommunikativ niyat va kutilayotgan javob muhim ahamiyat kasb etadi. J. G. Altman epistolyar diskursni jo'natuvchi va adresat o'rtasidagi aloqa, mavjudlik va yo'qlik, javob kutish kabi kategoriyalar asosida shakllanuvchi kommunikativ hodisa sifatida talqin qiladi [1].

O'zbek adabiyoti tarixida ham maktubchilik an'anasi muhim o'rin egallaydi. Alisher Navoiyning Munshaot asari, Bobur maktublari, mumtoz doston va nasriy asarlardagi yozma murojaatlar, keyingi davrda esa Abdulla Qodiriy, Cho'lpon va boshqa yozuvchilar asarlarida maktub badiiy-kompozitsion vosita sifatida qo'llanilgan.

Gender nuqtai nazaridan maktubni o'rganish esa erkak va ayol qahramonlarning yozma nutqida namoyon bo'luvchi ijtimoiy rol, emotsional holat, madaniy me'yor va kommunikativ strategiyalarni aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda lingvomadaniy, semantik, pragmatik, tavsifiy va qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Pragmatik tahlilda J.L. Austin va J. Searle tomonidan ishlab chiqilgan nutq aktlari nazariyasiga tayangan holda maktublarning iltimos, maslahat, buyruq, ogohlantirish, va'da, tan olish, ishontirish va hissiy ta'sir ko'rsatish kabi funksiyalari tahlil qilindi [2; 3]. Gender diskursini talqin qilishda esa til va genderni qat'iy biologik tafovutlar bilan emas, ijtimoiy va kommunikativ omillar bilan bog'lash zarurligi hisobga olindi [4].

Tadqiqot natijalari. Mumtoz o'zbek adabiyotida maktub ko'pincha saroy madaniyati, diplomatik munosabat, axloqiy nasihat, do'stlik va shaxsiy muloqot vositasi sifatida namoyon bo'lgan.

Alisher Navoiyning Munshaot asari o'zbek epistolyar nasrining muhim namunasidir. Asarda hukmdorlar, amaldorlar, do'stlar va zamondoshlarga yozilgan turli mazmundagi maktublar jamlangan. Bu maktublarda ijtimoiy maqomga mos murojaat shakllari, odob, hurmat, maslahat, nasihat va iltimos kabi kommunikativ funksiyalar ko'zga tashlanadi [5].

Navoiy maktublarining lingvomadaniy xususiyati shundaki, ularda adab, kamtarlik, hurmat, ijtimoiy masofa va ma'naviy qadriyatlar til vositalari orqali ifodalanadi.

Murojaat shakllari ko'pincha adresatning mavqeiga qarab tanlanadi. Bu holat mumtoz epistolyar diskursning ierarxik tabiatini ko'rsatadi.

Mumtoz adabiyotdagi erkak maktublari ko'pincha ijtimoiy mavqe, mas'uliyat, nasihat, hukm, maslahat va siyosiy munosabat bilan bog'lanadi.

Masalan, hukmdor yoki amaldorga yo'llangan maktubda quyidagi xususiyatlar kuzatilishi mumkin: rasmiy va hurmatli murojaat; duoyi fотиha va ezgu tilaklar; ijtimoiy darajani hisobga olish; axloqiy pand-nasihat; vazifa yoki mas'uliyatga urg'u; bilvosita iltimos va diplomatik yumshatish. Bu xususiyatlar o'zbek va umuman Sharq epistolyar an'analari ijtimoiy ierarxiyaning yuqori darajada muhim bo'lganini ko'rsatadi. Erkak yozma nutqida mardlik, vafo, mas'uliyat, adolat, xizmat, sharaf, do'stlik kabi tushunchalar semantik jihatdan muhim o'rin tutadi.

Mumtoz adabiyotda ayol qahramonlarning maktublari nisbatan kamroq hujjatlashtirilgan bo'lsa-da, badiiy matnlarda ayolning yozma murojaati ko'pincha muhabbat, hijron, sadoqat, xavotir va oilaviy munosabatlar bilan bog'liq holda tasvirlanadi. Ayol maktublarida emotsional baholovchi birliklar, sog'inch va munosabatni saqlashga qaratilgan iboralar ko'proq uchrashi mumkin. Biroq bunday farqni mutlaq gender qonuniyati deb qabul qilib bo'lmaydi. Ayolning yozma nutqi ham muayyan tarixiy va ijtimoiy sharoitda shakllanadi. Agar qahramon yuqori ijtimoiy mavqega ega bo'lsa, uning nutqi ham buyruq, maslahat yoki strategik rejalashtirish xususiyatiga ega bo'lishi mumkin. Shu sababli gender va ijtimoiy maqom birgalikda tahlil qilinishi lozim.

Bobur merosida maktublar shaxsiy va siyosiy mazmunning uyg'unligi bilan ajralib turadi. Uning yozishmalarida vatan sog'inch, qarindoshlik, do'stlik, siyosiy vaziyat va kundalik masalalar birgalikda namoyon bo'ladi. Bobur yozma nutqining semantik maydonida vatan, sadoqat, do'stlik, mas'uliyat, hukmdorlik va sog'inch tushunchalari muhim o'rin egallaydi. Bu maktublar erkak yozma nutqining faqat rasmiy va racional xarakterga ega emasligini ko'rsatadi. Ularda kuchli emotsional qatlam ham mavjud. Shu jihatdan Bobur maktublari gender diskursini bir yoqlama talqin qilish mumkin emasligini ko'rsatadigan muhim materialdir.

XIX asr oxiri va XX asr boshlaridan boshlab maktub o'zbek adabiyotida yangi badiiy funksiyalarni bajara boshladi. Maktub endi faqat tarixiy hujjat yoki rasmiy yozishma emas, balki syujetni rivojlantiruvchi, konflikt yaratadigan va qahramonning ichki dunyosini ochuvchi vositaga aylandi. Abdulla Qodiriyning O'tkan kunlar romanida maktublar qahramonlar o'rtasidagi munosabatlarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Maktub orqali qahramonlar bir-biriga his-tuyg'u, xabar, shubha va munosabat bildiradi. Bu yerda yozma nutq voqeaning rivojiga bevosita ta'sir qiladi.

Qodiriy asarlaridagi erkak qahramonlar yozma nutqida ijtimoiy va shaxsiy mazmun ko'pincha bir-biriga qo'shib ketadi. Erkak qahramon maktub orqali: o'zini oqlashi; munosabatini tushuntirishi; sevgisini ifodalashi; qaror bildirishi; ijtimoiy vaziyat haqida xabar berishi mumkin. Bunday yozma nutqda milliy odob, hurmat va oilaviy qadriyatlar ham seziladi. Erkak qahramonning hissiyotini ifodalashida to'g'ridan-to'g'ri emotsional ochiqlik ba'zan cheklangan bo'ladi. Bunda madaniy stereotiplar va davrning erkaklik haqidagi tasavvurlari ta'siri kuzatiladi.

Zamonaviy o'zbek adabiyotida ayol yozma nutqi ko'pincha emotsional mazmunni chuqurroq ochish vositasi sifatida ishlatiladi. Ayol qahramon maktublarida: sog'inch; muhabbat; ranjish; ishonch; xavotir; sadoqat; oilaviy munosabatlar semantik markazga chiqishi mumkin. Biroq bu ham barcha asarlar uchun mutlaq qoida emas. Zamonaviy adabiyotda ayol obrazining ijtimoiy va intellektual roli kengaygani sari uning yozma nutqi ham siyosiy, professional va ijtimoiy mazmun bilan boyigan.

Muhokama. Maktubdagi lingvomadaniy birliklar xalqning dunyoqarashi va qadriyatlarini bevosita aks ettiradi. O'zbek epistolyar nutqida quyidagi birliklar alohida ahamiyat kasb etadi: duo, oq fottiha, ota-ona roziligi, or-nomus, vafo, sadoqat, andisha, hurmat, mehr, nasihat. Mazkur tushunchalar faqat leksik ma'noga ega emas, balki o'zbek madaniyatidagi ijtimoiy va axloqiy qadriyatlarni ham ifodalaydi. Masalan, maktubda ota-ona roziligiga murojaat qilish oddiy oilaviy mazmun emas, balki kollektiv va an'anaviy madaniyatning ko'rinishidir.

Erkak va ayol yozma nutqidagi semantik farqlarni quyidagi yo'nalishlarda ko'rish mumkin. Erkak yozma nutqida: vazifa; qaror; mas'uliyat; ijtimoiy mavqe; maslahat; himoya; nazorat kabi semantik maydonlar faol bo'lishi mumkin.

Ayol yozma nutqida esa: munosabat; his-tuyg'u; yaqinlik; sog'inch; xavotir; sadoqat; oilaviy bog'liqlik kabi semantik maydonlar kuchliroq namoyon bo'lishi mumkin. Lekin bunday tafovutlar mutlaq emas. Ular qahramonning yoshi, davri, ijtimoiy maqomi, psixologik holati va muallif konsepsiyasi bilan chambarchas bog'liq.

Pragmatik jihatdan maktub muayyan ta'sir ko'rsatishga qaratilgan kommunikativ harakatdir. Maktubda jo'natuvchi faqat axborot bermaydi, balki adresatning munosabatini o'zgartirishga ham urinadi. Erkak va ayol maktublarida quyidagi nutq aktlari uchrashi mumkin: iltimos qilish; maslahat berish; buyurish; ogohlantirish; ishontirish; kechirim so'rash; muhabbat izhor qilish; va'da berish; norozilik bildirish.

Searle nazariyasiga ko'ra, bu aktlar reprezentativ, direktiv, komissiv, ekspressiv va deklarativ funksiyalar bilan bog'lanishi mumkin [3]. Erkak yozma nutqida direktiv va reprezentativ aktlar ko'proq bo'lishi mumkin, ayol yozma nutqida esa ekspressiv aktlar yuqori chastotada uchrashi mumkin. Ammo bunday farq matn va vaziyatga qarab o'zgaradi.

O'zbek maktubchiligida murojaat shakli kommunikativ munosabatni aniqlovchi muhim vositadir. Azizim, mehribonim, muhtaram, hurmatli, jonim, ota, ona, aka, opa kabi birliklar jo'natuvchi va adresat o'rtasidagi yaqinlik va ijtimoiy masofani ko'rsatadi. Mumtoz maktublarda hurmat va ierarxiya kuchliroq ifodalanadi. Zamonaviy maktublarda esa individual va emotsional murojaatlar ko'proq uchrashi mumkin. Gender nuqtai nazaridan ayol qahramonlar yaqinlikni ifodalovchi murojaatlardan faolroq foydalanishi mumkin, erkak qahramonlar esa neytral yoki ijtimoiy mavqeni ifodalovchi murojaatlarni ko'proq qo'llashi mumkin. Ammo bu xususiyat ham vaziyatga bog'liq. Badiiy maktubda aytilgan gap bilan nazarda tutilgan ma'no har doim bir xil emas. Maktub tashqi jihatdan muloyim bo'lsa-da, uning ichki maqsadi ogohlantirish, manipulyatsiya yoki norozilik bo'lishi mumkin. Masalan, "Sizni bezovta qilmayman" shaklidagi jumla literal jihatdan chekinish ma'nosini bildirishi mumkin, ammo pragmatik jihatdan ranjish yoki e'tibor talab qilish vazifasini bajarishi mumkin. Shunday qilib, epistolyar diskurs implikatura va yashirin ma'nolar uchun keng imkoniyat yaratadi.

Mumtoz maktublarda til ko'proq rasmiy, formulaviy va ijtimoiy ierarxiyaga bog'liq. Unda: hurmat; duo; nasihat; ijtimoiy masofa kuchli ifodalanadi.

Zamonaviy adabiyotdagi maktublarda esa individual psixologik holat, ichki kechinma va shaxsiy munosabatlar ko'proq markazga chiqadi.

Gender jihatidan mumtoz adabiyotda erkak va ayol rollari ancha qat'iy ifodalangan bo'lsa, zamonaviy adabiyotda bu chegaralar nisbatan erkinlashgan.

Ayol qahramon siyosiy va ijtimoiy pozitsiya bildirishi, erkak qahramon esa chuqur emotsional va intim yozma nutq yaratishi mumkin.

Xulosa. Mumtoz va zamonaviy o'zbek adabiyotida maktub muhim lingvistik, madaniy va badiiy hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

Mumtoz adabiyotdagi maktubchilik an'anasi ko'proq ijtimoiy ierarxiya, adab, hurmat, nasihat va siyosiy-axloqiy munosabatlar bilan bog'langan bo'lsa, zamonaviy adabiyotda maktub qahramonning ichki dunyosi, his-tuyg'ulari va shaxsiy munosabatlarini ochib beruvchi faol badiiy vositaga aylangan. Erkak yozma nutqida ko'proq ijtimoiy mavqe, qaror, vazifa, maslahat va strategik maqsadlar kuzatilishi mumkin. Ayol yozma nutqida esa emotsional yaqinlik, sog'in, sadoqat, xavotir va interpersonal munosabatlar faolroq namoyon bo'lishi mumkin.

Biroq mazkur tafovutlarni biologik yoki mutlaq xususiyat sifatida tushunish to'g'ri emas. Ular tarixiy davr, ijtimoiy maqom, madaniy norma, qahramonning psixologik holati va muallifning badiiy maqsadi bilan belgilanadi. Lingvomadaniy jihatdan maktublarda milliy qadriyatlar, oilaviy munosabatlar, hurmat, andisha, vafo va sadoqat tushunchalari muhim o'rin egallaydi. Semantik jihatdan erkak va ayol maktublari turli ma'no maydonlarini tashkil qilishi mumkin, pragmatik jihatdan esa ular iltimos, maslahat, ishontirish, ogohlantirish, muhabbat izhor qilish va emotsional ta'sir kabi turli nutq aktlarini amalga oshiradi.

Shunday qilib, erkak va ayol yozma maktublarini lingvomadaniy, semantik va pragmatik jihatdan qiyosiy o'rganish o'zbek adabiyotida gender, til, madaniyat va ijtimoiy munosabatlarning murakkab o'zaro aloqasini chuqurroq ochib berish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Altman J. G. Epistolarity: Approaches to a Form. – Columbus: Ohio State University Press, 1982.
2. Austin J. L. How to Do Things with Words. – Oxford: Oxford University Press, 1962.
3. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
4. Eckert P., McConnell-Ginet S. Language and Gender. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
5. Alisher Navoiy. Munshaot. – Toshkent: Fan.
6. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. – Toshkent: Fan, 1987–2003.
7. Bobur Z. M. Boburnoma. – Toshkent: Sharq.
8. Qodiriy A. O'tkan kunlar. – Toshkent: turli nashrlar.
9. Cho'lpon. Kecha va kunduz. – Toshkent: turli nashrlar.
10. Oybek. Navoiy. – Toshkent: turli nashrlar.
11. Lakoff R. Language and Woman's Place. – New York: Harper & Row, 1975.
12. Tannen D. Gender and Discourse. – New York: Oxford University Press, 1994.
13. Brown P., Levinson S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
14. Cameron D. The Myth of Mars and Venus: Do Men and Women Really Speak Different Languages? – Oxford: Oxford University Press, 2007.
15. Bakirova H. B. Formation of terminological competence in ESP education. JournalNX. A multidisciplinary Peer Reviewed Journal, 6 (11), 63–68 [Электронный ресурс].